

[itobiad], 2021, 10 (4): 3959-3978

**Erken Dönem Bir İbâzî Teorisyeni: Abdullah b. Yezîd el-Fezârî'nin
(II. -III. yüzyıl) Kitâbü't-tevhîd'i ve Kelâmî Perspektifi**

An Early Ibâzî Theoretician: 'Abd Allâh b. Yazîd al-Fazârî's (II.-III.
century) Kitâbü't-tawhîd and his Kalâmî Perspective

Bilal TAŞKIN

Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Asst. Prof, Çanakkale Onsekiz Mart University, Divinity Faculty

m.taskinbilal@gmail.com

Orcid ID: 0000-0001-7253-0623

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 20.11.2021
Kabul Tarihi / Accepted	: 27.12.2021
Yayın Tarihi / Published	: 31.12.2021
Yayın Sezonu	: Ekim-Kasım-Aralık
Pub Date Season	: October-November-December

Atıf/Cite as: Taşkın, B. (2021). Erken Dönem Bir İbâzî Teorisyeni: Abdullah b. Yezîd el-Fezârî'nin (II. -III. yüzyıl) Kitâbü't-tevhîd'i ve Kelâmî Perspektifi . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 10 (4) , 3959-3978 . Retrieved from <http://www.itobiad.com/tr/pub/issue/66167/1026356>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <http://www.itobiad.com/>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU Since 2012 – Istanbul / Eyup, Turkey. All rights reserved.

Erken Dönem Bir İbâzî Teorisyonu: Abdullah b. Yezîd el-Fezârî'nin (II. -III. yüzyıl) Kitâbü't-tevhîd'i ve Kelâmî Perspektifi

Öz

Dinlerin teşekkül süreçlerini takip eden gelişim dönemleri pek çok teolojik tartışmalara sahne olmuştur. İslam Dini'nin fikrî açıdan gelişim yaşadığı ve din içinde mezhepleşmenin başladığı ilk asırlarda Müslümanlar kendi aralarında muhtelif sebeplerle farklı teolojik tartışmalar yaşamışlardır. Bu tartışmalar İslam Dini içerisinde pek çok itikâdî mezhebin oluşmasını etkilemesinin yanı sıra tartışma konularına ilişkin yoğun bir telif faaliyetinin başlamasına da yol açmıştır. Bu faaliyetlerin sonucu olarak düşünce geleneğine kazandırılan eserlerin bir kısmı günümüze ulaşmıştır. İslam'da ilk teşekkül eden mezhepler arasında kabul edilen İbâzî Mezhebi'nin Kûfe'deki temsilcilerinden Abdullah b. Yezîd el-Fezârî'nin kelâmî problemler içeren eserleri de bu çalışmalar arasında yer alır. Fezârî'nin eserleri Wilferd Madelung ve Abdulrahman al-Sâlimî, *Early Ibâdî Theology: Six Kalâm Texts by 'Abd Allâh b. Yazîd al-Fazârî* adıyla neşredilmiştir. Çalışmamızda Fezârî'nin hayatı ve mezhebî duruşu ve onun bahsedilen eserleri arasında yer alan İbâzî mezhebinin temel ilkelerinin açıklandığı *Kitâbü't-tevhîd*'i incelenecektir. Amacımız İslam'ın ilk dönemlerinde, ana akım dışında kalan bir itikâdî mezhebin ilk dönem kaynakları üzerinden inanç esaslarını ortaya koymak ve Müslümanların inanç farklılıklarının oluşum aşamasında gündeme aldıkları problemleri otantik bir kaynak üzerinden serimlemektir. Görebildiğimiz kadarıyla soru cevap yöntemini merkeze alan eserinde Fezârî, iman, iman-amel, insanların inançlarına ve amellerine göre tasnifi, İbâzî olmayan Müslümanlara (ehl-i kible) nasıl davranılacağına ilkeleri ve ilâhî sıfatlar gibi konuları ele almaktadır. Fezârî eserinde hem aklî hem de naklî delillere yer vermektedir. *Kitâbü't-tevhîd*, klasik kelâm metinlerinde yer alan konu tertibine bağlı olmayıp İbâzî mezhebinin genel esaslarını önem sırasına göre aktarmaktadır. Eserinde açıkça bir mezhebi ya da kişiyi doğrudan hedef almayan Fezârî zaman zaman İbâzî mezhebi içinden ismini zikretmediği kişileri eleştirmektedir. İlâveten, Fezârî'nin eseri, güçlü diyalektik içeriğe sahip olmanın yanında, açık yalın bir anlatıma sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Mezhep, İbâzîlik, Fezârî, Kitâbü't-tevhîd, Ehl-i kible.

An Early Ibâzî Theoretician: 'Abd Allâh b. Yazîd al-Fazârî's (II.-III. century) *Kitâbü't-tawhîd* and his Kalâmî Perspective

Abstract

The development periods following the formation processes of religions have been the scene of many theological debates. In the first centuries, when the Islam developed intellectually and the sectarianism began, Muslims had different theological discussions among themselves for various reasons. These debates not only affected the establishment of many religious sects in Islam, but also led to the beginning of an intense copyright activity on the topics of discussion. Some of the works which are the result of these activities, have survived to the present day. The Works contained theological problems and written by 'Abd Allâh b. Yazîd al-Fazârî, who is one of the representatives of the Ibâzî Sect in Kufa, are also among these studies. Fezârî's works were published by Wilferd Madelung and Abdulrahman al-Sâlimî under the name Early Ibâdî Theology: Six Kalâm Texts by 'Abd Allâh b. Yazîd *al-Fazârî*. In our study, Fazârî's life and sectarian stance and his *Kitâbü't-tawhîd*, which is among his mentioned works, in which the basic principles of the Ibâzî sect are explained, will be discussed. Our aim is to reveal the principles of belief for a theological sect that was out of the mainstream in the early periods of Islam, through its early sources and to explain the problems that Muslims put on the agenda during the formation of differences of belief, through an authentic source. As far as we can see, Fezârî, in his work, deals with issues such as faith, faith-act, the classification of people according to their beliefs and acts, the principles of how to treat non-Ibâdî Muslims (ahl-i Qibla) and divine attributes. Fezârî, who does not directly target a sect or a person in his work, sometimes criticizes the people of the Ibâdî sect that he does not mention.

Keywords: Sect, Ibâdî, al-Fazârî, *Kitâbü't-tawhîd*, Ahl-i Qibla.

Giriş: Abdullah b. Yezîd el-Fezârî: Hayatı ve Eserleri

Aslen Mudar oğullarından Fezâre kabilesine mensup olan Abdullah b. Yezîd el-Fezârî, Kûfe'de doğmuş ve ilk eğitimini orada tamamlamış ve bu nedenle "el-Kûfî" (Kûfeli) nisbesiyle de tanınmıştır. Fezârî, Basra'da İbâzîliğin temel ilkelerini inşa eden Ebü'ş-Şa'sâ Câbir b. Zeyd el-Ezdî (ö. 93/711-12) ve Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'nin (ö. 145/762) fikirlerinden etkilenmiştir. Kaynakların verdiği bilgiye göre Fezârî Kûfe'de Râfizîlerden Hişam b. Hakem (ö. 179/795) ile ortaklaşa deri-ayakkabı dükkanı işletmişler ve

Mes'ûdî'nin aktardığına göre Fezârî ve Hişam aynı dükkanda farklı zamanlarda birbiriyle örtüşmeyen düşüncelerini takipçilerine aktarmışlardır. (Câhız, 2002, s. 61; Madelung, 2004, s. 212-213) Bermekîler döneminde Hişam ile birlikte Bağdat'a göç eden Fezârî, vezir Yahya b. Halid el-Bermekî'nin (ö. 190/805) huzurunda yapılan ilmi toplantılara da katılmıştır. Zaman zaman bu toplantılara iştirak eden Halife Harun Reşid Şîa düşüncesine yakın fikirleri nedeniyle Hişam ve öğrencilerinin takip edilmesini ister ve bu takibatı müteakiben Hişam Bağdat'ı terk eder. Muhtemelen aynı takibat sebebiyle Fezârî de Bağdat'tan ayrılır ve Yemen'e yerleşir. (Madelung, 2004, s. 212-213) Kaynaklar Fezârî'nin tam vefat tarihini tespit etmeseler de onun hicrî ikinci asrın sonlarında ya da üçüncü asrın ilk çeyreğinde vefat ettiğini söylemek mümkündür (Amr Halife, 2001, s. 203).

Fezârî, fıkıh ve kelâm meselelerini de ihtiva edecek şekilde İbâzî düşüncenin ilk teorisyenlerinden kabul edilmektir (Amr Halife, 2001, s. 202). İbnü'n-Nedîm onu "Hâricîlerin önde gelenlerinden ve ilk kelâmcılarından" şeklinde tanımlar (İbnü'n-Nedîm, 1997, s. 207). İbn Hazm Fezârî ve takipçilerinin Ehl-i Sünnet'e en yakın Hâricî fırka olduğunu ve Küfe'de İmam Malik'ten daha fazla takipçisinin bulunduğunu kaydeder (İbn Hazm, 1980, 2/89; 1989, s. 8). Şehristânî de Hâricîleri öncekiler ve sonrakiler şeklinde iki sınıfa ayırır ve Fezârî'nin sonraki Hâricî kelâmcılar arasında yer aldığını söyler. İmamî müellif Mansur b. Hüseyin el-Âbî (ö. 422/1030) de Fezârî'yi ilk Hâricî müellifler arasında zikreder (el-Âbî, 2004, 5/156).

İbâzî kaynaklar Fezârî'yi, İbâziyye'nin bir alt fırkası olan Nükkâriyye ekolüne nispet ederler (Ali Yahya Muammer, 1985, s. 30). Örneğin önde gelen İbâzî ilim adamlarından Ebü'l-Abbas eş-Şemmâhî (ö. 928/1522) Nükkârîlerin kelâmında Abdullah b. Yezîd el-Fezârî'ye, fıkıhta ise Abdullah b. Abdülaziz ve Ebü'l-Müerric'e bağlı olduklarını zikreder (Şemmâhî, 1987, s. 237; Heyet, 2011, 2/1027). Nükkârîyye, ana akım İbâzîlerden teo-politik etkenlerle ayrılan bir fırkadır. Bu ayrılış kaynakların verdiği bilgilere göre şu şekilde gerçekleşmiştir: İbâzî-Rüstemî devletinin kurucusu Abdurrahman b. Rüstem'in vefatı üzerine oğlu Abdülvehhâb b. Abdurrahman (ö. 208/823) Mağrip'te Tâhert şehrinde (Cezayir) imamette aranan şûrâ şartını reddederek babasından sonra imam olmayı tercih eder. Şûrâ meclisinden Abdülvehhâb'ın bu tavrını onaylamayan Ebû Kudâme Yezîd b. Fendin ve takipçileri bu karara karşı çıkıp Abdülvehhâb'a karşı savaşır ve ana akım İbâzîlikten ayrılırlar (171/787). Bu nedenle Abdülvehhâb'ı takip eden ana akım İbâzîliği temsil edenler Vehhâbiyye, onun imâmetini reddedenlere ise "karşı çıkanlar" anlamında Nükkârîler denilmiştir (Fığlalı, 1983, s. 101; 1999; Ağırakça, 1988). Ebû Kudâme ve destekçisi Şuayb b. Mu'arrâf'ın siyasi önderliğinde temelleri atılan Nükkâriyye'nin temel görüşleri şu iki meseleye

dayanır: 1) Daha faziletli bir aday varken daha az faziletli olanın imâmeti doğru değildir. Müslümanlar içinde Abdülvehhâb'dan daha faziletli olanlar mevcuttur. 2) Abdülvehhâb'ın şûrâ meclisine istişare etmesi vaciptir. İstişare olmadığında imâmet geçerliliğini yitirir. Abdülvehhâb'ın imâmeti de bu şartı yerine getirmediği için geçersizdir. Bunların dışında Nükkâriyye'yi İbâzîlik içinde farklı kılan yaklaşık yirmi mesele vardır ki, bunların öne çıkanları şunlardır: a) Allah'ın Müslüman kullarına velî (dost) ya da düşman olması farklı durumlara göre değişkenlik gösterebilir. Şemmâhî (1987, s. 221) bu görüşü doğrudan Fezârî'ye nispet eder. b) Peygamber sözü ancak işitildiğinde Müslümanlar için delildir. Hitabı işitmeyen yani hitabın kendisine ulaşmadığı kişinin özü kabul edilir. c) Allah'ın isimleri mahlûktur. d) Haram olduğu bilinmeden yapılan eylem mubahtır. e) Takıyye amacıyla içki içilebilir (Ali Yahya Muammer, 1985, s. 31; Amr Halife, 2001, s. 208). Ana akım İbâzîlik'ten ayrılan fikirleri içermesi nedeniyle bazı müellifler Nükkârîliği İbâzîlik'ten ayrı müstakil bir ekol olarak değerlendirilmişlerdir (Ali Yahya Muammer, 1985, s. 30; Muhammed Kâbil, 2015, s. 58). Bu nedenle ilk dönem kurucu müellifler arasında yer alsada Nükkârîliğe nispet edilen Fezârî'nin ana akım İbâzîlik'te muteber ilim adamları arasında yer almadığını söylemek mümkündür. Nitekim önemli İbâzî ilim adamlarından Vercelânî (ö. 570/1175), Nükkâriyye'nin imamı olan Fezârî'nin İbâzî mezhebinin (*da'vâ*) muhalifleri arasında yer aldığını söyler (Vârcelânî, 1997, 3/309).

Fezârî kelâm ve fıkıh meselelerini ihtiva eden muhtelif eserler kaleme almıştır. İbnü'n-Nedîm şu kitapları ona nispet etmektedir: *Kitabü't-Tevhîd*, *Kitabü'r-redd 'ale'l-Mu'tezile*, *Kitabü'l-İstitâ'a*, *Kitabü'r-redd 'ale'r-râfıza* (İbnü'n-Nedîm, 1997, s. 227-228). Bunların dışında Salimi ve Madelung, Fezârî'ye nispetle neşrettikleri altı metin arasında *Kitabü'l-fütyâ*, muhtemelen İbnü'n-Nedîm'in kaydettiği *Kitabü'l-İstitâ'a*'ın aynısı olan *Kitabü'l-kader*, İbâzî fırkalarından 'Umeyriyye kolunun kurucusu Ebû Ömer İsa b. 'Umeyr'in eleştirildiği *Kitabün fi'r-reddi 'alâ İbn 'Umeyr*, *Kitabün fi'r-reddi 'ale'l-Mücessime* ve *Kitabün fi men race'a 'an ilmihî ve fâraka'n-nebiyye ve hüve 'alâ dînihî* adlı eserlere yer vermektedirler. Son iki eserin Fezârî'ye nispeti kesin olmamakla beraber, neşreden araştırmacılar bu eserlerin içerik ve üslup açısından Fezârî'ye ait olduklarını varsaymaktadırlar. Fikhî ve kelâmî sorulara cevaplar şeklinde hazırlanmış olan *Kitabü'l-fütyâ*'nın ise önemli bir kısmı eksiktir (Madelung ve al-Salimi, 2014, s. 1-7). Bunlar arasında mezhebin fıkıh ve kelâm ilimleri açısından önem arz eden kavram ve incelemelerine yer veren *Kitabü't-tevhîd*'i bu çalışmada inceleyeceğiz. Amacımız bir ilim adamı olarak Fezârî'nin düşünce dünyasını bir bütün olarak ortaya koymak değil, bir ilk dönem İbâzî müellifini tanıtmak ve kelâma ilişkin bir eseri üzerinden düşünce dünyasına ışık tutmaktır.

Çalışmada incelediğimiz *Kitabü't-tevhîd* adlı eser kabaca İbâzîlik'te imanın tanımı, mümin olmayanlara karşı kişinin nasıl davranması gerektiğinin sınırlarını belirleyen velâyet (dostluk), berâet (uzak durma) ve vukûf (belirsizlik) kavramlarını, Allah'ın sıfatları ve isimleri ile ilgili muhtelif meseleleri, İbâzî inancının ana ilkelerini kabul etmeyen ehl-i kiblenin kimler olduklarını ve büyük ve küçük günahları işleyenlerin durumlarını incelemektedir. Eser büyük oranda "sordum" ya da "dedim", "o da şöyle dedi" şeklinde soru-cevap formunda oluşturulmuştur. Doğrudan Fezârî'nin böyle bir anlatım yöntemini tercih etmesi muhtemel olmakla beraber eserin, Fezârî'nin bir öğrencisinin, bizzat kendisinin hocasına yönelttiği ya da başkaları tarafından hocasına yöneltilen sorulara Fezârî'nin verdiği cevapları bir araya getirmesi ile oluştuğunu söylemek de mümkündür. Eserde ehl-i kiblede sayılan Mu'tezile, Mürcie' ve Râfizîlik gibi ekolleri tanımlaması dışında Fezârî, doğrudan herhangi bir mezhep ya da kişiyi hedef almaz. Bununla beraber kendi mezhebinden olan bazı fırka ya da kişileri isim vermeden eleştirmektedir. Bu kişi ya da fırkalar İbâzî mezhebinin ana akımını temsil eden Vehhâbiyye ya da kurucusuna karşı bir risâle de kaleme almış olduğu 'Umeyriyye ekolünün temsilcileri veya Kûfe, Bağdat ve Yemen gibi şehirlerde Nükkârî düşünce çizgisinin dışında kalan belli bazı İbâzî ilim adamları olabilirler. Fezârî, eserinde ele aldığı meseleleri yorumlarken aklî istidlâl yöntemine başvurduğu gibi aynı zamanda Kur'an-ı Kerim'den bazı ayetlere istinad ederek naklî istidlâl yöntemini de kullanmıştır. Örneğin Allah'ın isimlerinin birbirinden bağımsız ezeli hakiketlere delalet ettikleri iddiasının, birçok ezeli hakikatin varlığı probleminde yol açacağını söylerken kelâmî/aklî yöntemden istifade etmiştir. Velâyet ve berâet kavramlarını temellendirirken ise müminlere dost olmayı, günahkarlardan da uzak durmayı tavsiye eden ayetlere müracaat ederek naklî yöntemi kullanmıştır. Bunlara ilaveten dilinin sadeliği ve meseleleri anlatımındaki açıklığı da göz önünde bulundurulduğunda Fezârî'nin ilk dönem İslam düşüncesinin üretken ve kalemi etkin müellifleri arasında yer aldığını söylemek mümkündür.

İman ve Amel ile İlişkisi

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Fezârî, dinin, Kur'an-ı Kerim (*Tenzîl*), sünnet ve Müslümanların görüşleri [*icmâ'*] olmak üzere üç temele dayandığını söyler (Fezârî, 2014, s. 41). Ancak imanın esası fikre ve sorgulamaya dayanmaktadır. O, Müslüman olmanın sebebinin ne olduğuna ilişkin kendisine yöneltilen bir soruya "sorgulayarak ve öğrenerek Müslüman oldum" diyerek cevap verir (Fezârî, s. 44). Fezârî sorgulamaya dayandığını kabul ettiği imanı, doğrudan tanımını vererek değil farklı taksimler üzerinden açıklar. *Kitabü't-tevhîd fî marifetillâh*'ın muhtelif yerlerinde ve *Kitabü'l-fütyâ'* da yer verdiği taksime göre o, İbâzî kaynaklarda yaygın

olduğu üzere, iman, bilinip bilinmemesi mümkün olmayan ya da mümkün olan şeyler şeklinde iki kısma ayırır ve imanı bu kısımlar üzerinden izah eder. Birinci kısım, bilinmemesi mümkün olmayan imandır. Bu, imanın genel ilkelerini (*cümle*) kapsar (İbâzî kaynaklarda imanın tanımı için bk. Ahmed el-Halîlî, 2017, s. 40-41; Eттаfeyyîş, 2001, s. 474; Sâlimî, 1989, 1/215). Bunlar, Allah'tan başka ilâh olmadığına, Hz. Muhammed'in O'nun elçisi olduğuna, ölümden sonraki diriliş, hesap, cennet ve cehennem gibi, Hz. Muhammed'in getirdiği şeylerin gerçek olduğuna iman etmektir. İlâveten Fezârî, imanın genel ilkelerini reddeden kişinin sapmış olduğunu, bu imanı bilmemenin, imanın sıhhati açısından mümkün olmadığını söyler. Diğer bir iman, bilinmemesi mümkün olan, ancak bilindikten sonra bilinmemesi mümkün olmayan imandır. Genel ilkelerin açıklaması bu imanın kapsamına girer. Buna göre bir mümin, imanın genel ilkelerinin açıklamasını öğrendikten sonra bunları unutup bilmeme mazeretine sahip değildir. Üçüncüsü ise vakti girene kadar bilinmemesi mümkün olan imandır. Bu da imanın genel ilkelerinden sonra namaz, oruç ve zekat gibi zorunluluk vakti girdiğinde farz olan şeylerdir. Dördüncü iman ise bilinmemesi mümkün olan imandır. Bu ise din tarafından kötü kabul edilen eylemlerdir (Fezârî, s. 1, 27, 43). Bu taksim imanın, fikrî ve amelî yönlerini ihtiva ettiğini, yalnızca bilinmesi gerekenleri bilmenin değil, bilinmemesi gereken şeyleri bilmemenin de iman kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır (Ayrıca bkz. Halîlî, 2017, s. 44).

Fezârî'nin imanla ilgili verdiği diğer bir taksim, imanın sınırlı olup olmamasını merkeze almaktadır. Bu taksime göre sınırları olan iman farzlardır. Örneğin, namaz iki, üç ya da dört rekâttır, oruç bir aydır. Sınırları olmayan iman ise Allah'ı ve O'nun birliğini bilmek, emr-i bi'l-ma'rûf yapmak (iyiliği anlatmak), ebeveyne iyi davranmak ve akrabaları gözetmektir. Bu ibadetlerin ise bir sınırı yoktur (Fezârî, 2014, s. 11). Bu taksim ile içerik açısından benzeşen bir diğer taksimde Fezârî imanı iki anlam üzerinden ele alır. "İmanın anlamı tek midir iki midir?" şeklindeki bir soruya imanın iki anlamı olduğunu söyleyerek cevap verir. İmanın birinci anlamı tevhid imandır. İkinci anlamı ise tevhid olmayan imandır. Tevhid imanı olmayan iman, farzlardır (Fezârî, 2014, s. 43). Bu taksimler de benzer şekilde iman ve amelin birlikteliğine güçlü vurgu yapan İbâzî din anlayışını yansıtmaktadır.

Bu son iki taksim açık bir şekilde dinin amelî esaslarının iman kapsamında değerlendirildiklerini göstermektedir. Ancak burada iki hususa dikkat çekmek gerekir. Öncelikle Fezârî imanı yalnızca tevhidin bilinmesinden ve amellerden mürekkep bir yapı olarak değerlendirmemekte, dil ile ikrâr etmeyi de imanın esaslarından kabul etmekte ve "dili ve kalbi ile ikrâr ederek" açığa vurmadıkça bir kimsenin Müslüman olduğunun söylenemeyeceğini ileri sürmektedir (Fezârî, 2014, s. 12). İkinci olarak,

imanın genel ilkesini ve imanın özünü oluşturan tevhid ilkesinin bilinmesine bağlı olarak imanın derecesinin de değişeceğini savunur. Kulun tevhid ilkesine dair bilgisi ne kadar çok ise imanı da o derece artar. Bunun nedeni imanda kesinliğin (*yakîn*) bilgiye bağlı olmasıdır. Meleklerin, peygamberlerin ve alimlerin diğer insanlardan üstün olmalarının nedeni sahip oldukları tevhid bilgisidir, dolayısıyla imanda kesinliğin fazla olmasıdır. Bu nedenle Fezârî, inananlar arasında üstünlüğün ibadet ile değil ilim ile olduğunu söyler. Ona göre alimin bir gecesini başkalarının bir yıllık ibadetine denktir ve bir kişi örneğin peygamberden daha çok namaz kılması nedeniyle peygamberden daha üstün olmaz (Fezârî, 2014, s. 12-14). Neticede Fezârî'ye göre amelî esaslar imandan kabul edilse de imanda artma ve eksilme amel ile değil imanın bilgi yönü itibarıyla gerçekleşmektedir. Ancak her halükârda o, genel İbâzî düşüncesine bağlı olarak, iman, amel ve bilgi kavramları arasındaki güçlü bir irtibatın bulunduğunu farklı biçimlerde ifade eder. Bir arada olduklarına imanın gerçekleşeceği üç kelimenin ne olduğuna ilişkin soruya "Bunlar ilim, amel ve [arınmış] niyettir. Amelsiz ilim, niyetsiz amel yoktur. Niyet ise yalnızca kesinliğin elde edilmesiyle gerçekleşir" diyerek cevap verir (Fezârî, 2014, s. 44).

Fezârî'ye göre iman ile günahkarlık (*fisk*) bir anda bir kişide bulunmaz; ilki Allah'ın dostları için söylenen, ikincisi Allah'ın düşmanları için söylenen isimlerdir. Bu düşünceden hareketle Fezârî haram olduğunu bildiği halde günah işleyen kişinin kâfir olacağını söyler (Fezârî, 2014, s. 36; Ayrıca bkz. Ali Yahya Muammer, 2008, 1/73-75). Ona göre imanın genel ilkelerini bilen kişi, üzerine farz kılınan namaz, oruç, zekât ve hac gibi ibadetleri terk ederse kafir olur. Ancak belirtmek gerekir ki, o, kafir olmayı dini büsbütün terk etmek anlamında değil, nimeti verene nankörlük etmek anlamında kullanmaktadır (Fezârî, 2014, s. 2, 28, 43). Bu konuya ileride temas edeceğiz.

Burada amelin terk edilmesi yani günah işlenmesi durumu ile ilgili iki hususa değinmek istiyoruz. Birincisi, Fezârî, naslarda günahlar için zikredilen cezaların asgari ölçüyü verdiğini ileri sürer. Örneğin haksız yere bir insanı öldürme için belirlenen ceza, öldürülen yalnızca bir insan içindir. Daha fazla insanı öldürenin cezası ise ilâhî adâlet divanında daha fazla ve daha ağırdır (Fezârî, 2014, s. 36-37). İkinci husus ise şudur: Fezârî, genel İbâzî düşüncesi ile mutabık olarak günahkarların günahlarının bağışlanmayacağını söyler (Geniş bilgi için bkz. Melşûfî, 2005, s. 101, 110). Zira Allah verdiği azap sözünden dönmez, buyruğunu değiştirmez ve verdiği azap hükmü ile çelişmez. O, Mürcie'de olduğu gibi Allah'ın dilerse kullarını affedebileceği dilerse de azap edebileceği düşüncesini reddeder. Bununla birlikte Fezârî, tövbe edenlerin tövbelerinin kabul edilebileceğine, günahların bağışlanmayacağı düşüncesinin yalnızca tövbe edilmemesi

durumuyla sınırlı olduğuna da dikkat çekmektedir (Fezârî, 2014, s. 37; Önemli, 2015, s. 101-108).

Genel bir bakış, Fezârî'nin, Müslüman olmak için imanın genel ilkelerine bağlı kalmanın yeterli olmadığı, amelin, Müslümanlık tavrında belirleyici olduğu, amelde eksikliği olanların gerçek Müslüman sayılmayacakları düşüncesine sahip olduğunu söylememize izin vermektedir. Bu bağlamda o Müslümanlıklarına günah (*hades*) (Kavrama ilişkin olarak bkz. Küdemî, 1985, 1/32) bulaştıranları Müslüman değil ehl-i kible kavramı ile nitelendirmektedir. Aşağıda onun bu konudaki görüşleri incelenecektir.

Öteki: Ehl-i Kible

Genel İbâzî düşünceyle mutabık kalarak Fezârî insanların müşrik, münâfık ve Müslüman olmak üzere üç kısma ayrıldıklarını söyler. a) Müşrik, İslam'ı ve Allah'ın indirdiği her şeyi reddeden kişidir. b) Münâfık İslam'ı ve Allah'ın indirdiği her şeyi kabul eden, ancak ameli eksik olan kişidir. Münafıklık ise iki türdür: Birincisi helali haram, haramı helal kabul etme münafıklığıdır (*nifâk-ı tahlîl ve tahrîm*). Bu, Hâricîlerin münafıklığıdır. İkincisi ise inançlara aykırı davranma münafıklığıdır (*nifâku'l-hıyânet*) (Fezârî, 2014, s. 3). c) Müslüman ise İslam'ı ve Allah'ın indirdiği her şeyi kabul eden, bütün görevlerini yerine getiren kişidir. Fezârî'nin farzları imandan saydığına, farzları yerine getirmeyenlerin "küfür" ile niteleneceklerini kabul ettiğine dikkat çekmiştik. Burada zikrettiğimiz üçlü taksime göre de o, amelde eksik olanları Müslüman saymamaktadır. Şu halde münafık kavramı ameli eksik olan inananlar anlamındaki kâfir ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra imanın genel ilkeleriyle hiçbir ilgisi olmayanlar, kâfir değil, müşrik olarak nitelendirilirler. Fezârî, imanın genel ilkelerine bağlı olanların yani Allah ve resulünü kabul edenlerin müşrik olmadıkları, ancak yeryüzünde bozgunculuk çıkaran, Allah'tan başkasına hüküm yetkisi veren ve namaz ve zekatı eksik yapanların Müslüman olmadıkları fikrinde bütün Müslümanların -muhtemelen İbâzîleri kastetmektedir- ittifak ettiklerini söylemektedir (Fezârî, s. 37; Ayrıca bkz. Mus'abî, 1986, 2/104-114; Kılavuz, 2016, s. 101). Neticede, gerçek Müslümanlar olan İbâzîlerin dışında kalan, ancak dini büsbütün reddeden müşriklerden de olmayan, imanın genel ilkelerini kabul eden bir öteki bulunmaktadır ki, Fezârî bunları eserlerinde çoğu kez "ehl-i kible" diye adlandırmaktadır. Bu yaklaşım kısmen, fâsık'ı (günahkar) mümin ile kafir arasında bir kategori olarak (*menzile beyne'l-menziletayn*) değerlendiren Mu'tezilî görüşü hatırlatmaktadır (Geniş bilgi için bkz. Melşûtî, 2005, 123; Kılavuz, s. 110).

Ehl-i kible kavramını Fezârî, görebildiğimiz kadarıyla, imanın genel ilkelerini kabul ettikten sonra imanlarına günah (*hades*) karıştıranlar anlamında kullanılmaktadır (Fezârî, 2014, s. 29, 34, 36, 37; Kavramla ilgili

geniş bilgi için bkz. Aytepe, 2019, s. 616). Bu günah, inançla ilgili olduğu gibi amelle ilgili de olabilir. Nitekim Fezârî, gerçek Müslüman olanın şartlarını şu şekilde ifade etmektedir: “a) Allah’ın bir olup ortağı olmadığına, Hz. Muhammed’in O’nun kulu ve elçisi olduğuna iman etmek, b) Cennetin, cehennemin, ölümün, dirilişin gerçek olduğuna, kıyametin şüphesiz gerçekleşeceğine, Allah’ın kabirdekileri dirilteceğine iman etmek, c) Allah’ın indirdiği dine ya da onun yorumuna aykırı davrananların sapkın olduklarını ve Allah’ın dostları olmadıklarını dinî bir kabul olarak benimsemek, d) Allah’ın azabının kaçınılmaz olduğu şeylerden kaçınmak. Kişi bunları yaptığını bize açıkça gösterdiği zaman Müslüman olur.” (Fezârî, 2014b, s. 3). Şu halde inançlarında ya da eylemlerinde bu ilkelere aykırı davrananlar, Müslüman değillerdir, ancak genel iman ilkelerine bağlı oldukları için ehl-i kible olarak adlandırılmaktadırlar. Fezârî, imanın genel ilkelerini kabul ettikten sonra imanlarına günah karıştıran ehl-i kibleyi İslam’a davet etmenin gerektiğini söyler. Fezârî İslam’a davet edilecekler arasında bazı mezheplere yer vermektedir. Burada bunlara kısaca temas edeceğiz. O, öncelikle Hâricîlerin adını verir ve onları Allah’tan başkasına hüküm yetkisi verenleri “müşrik” olarak nitelemeleri ve onların kanlarını akıtmayı, mallarına el koymayı kabul etmeleri nedeniyle eleştirir (İbâzî-Hâricîlik ilişkisi ile ilgili olarak bkz. Yıldız, 2018, 294-318). İkinci olarak Mürcie’yi zikreder. Onları da imanı, ameli kapsamayacak şekilde, yalnızca tevhid olarak değerlendirmeleri nedeniyle eleştirir. Üçüncü olarak “tahrif olmuş” diye nitelediği Mu’tezile’ye yer verir. Onların, esas meselelerde adâlet ehli (*ehl-i ‘adl*) gibi düşündüklerini ancak Mürcie ve Şükkâk ile yakın olmada (*velâyet*) bir mahzur görmediklerini belirtir. Daha sonra Sebeiyye’yi eleştirir ve onların, bütün işlerini ilah, resul ya da karşı çıkılması halinde kafir olunacağını söyledikleri bir adama bıraktıklarını söyler. Bir diğer fırka ise Zeydiyye’dir. Zeydiyye’yi ise Sıffin savaşında Hz. Ali’ye karşı savaşanların kanlarını akıtmanın meşru olmadığını savunmaları nedeniyle eleştirir. Son olarak eleştirilen mezhep Şükkâk’tır. Şükkâk dini konularda belli bir tavra ve sınıra sahip değillerdir. Nitekim onlar bezen kelime-i tevhide inananlar ile savaşılmayacağını söylerken bazı durumlarda savaşılabilirliğini savunurlar; Hz. Osman’ı ve Hz. Ali’yi öldürenlerin Müslüman olduklarını söylerken onların aynı zamanda Müslüman olmadıklarını da ileri sürerler. Fezârî imanlarına günah karıştıran bu ehl-i kible’den uzak durulması gerektiğini hatta bunlardan uzak durmayanların Müslüman olmadıklarını savunur. İslam’a davet edilen ehl-i kiblenin davete yüz çevirmeleri halinde onlarla savaşılabilir, kendilerinden emin olununcaya dek silahlarına el konulur. Ancak esir edilmezler, kendilerinden cizye alınmaz ve savaş ganimeti olmazlar. Zira bu hususlar yalnızca müşrikler için geçerlidir (Fezârî, 2014, s. 29, 33, 38). Açıktır ki, Fezârî müşrik kabul etmeseler de imanlarına fikrî ya da amelî günah karıştıranlara karşı

dini bir tavır takınılması gerektiğini savunmaktadır. Aşağıda bu tavrın teorik çerçevesini ele almaya çalışacağız.

Velâyet, Berâet ve Vukûf

Fezârî, ehl-i kibleye karşı yaklaşımının çerçevesini İbâzî kelâmının önemli kavramları olan ve hürzû'd-din (dinî hayatın korunmasının ilkeleri) üst başlığı altında zikredilen, velâyet (yakın olma), berâet (uzak durma) ve vukûf (kararsız kalma) kavramları ile izah eder (Hürzû'd-din kavramı ilgili olarak bkz. Amr b. Cumey', 2016, s. 67; Akkuş ve Doğruyol, 2019, s. 131-132). İnsanlara şu üç farklı yaklaşımdan biri ile muamele edilir: 1) İmanını açıkça ortaya koyanlara velâyet etmek, 2) Küfrünü açıkça ortaya koyanlardan beri olmak 3) İslam'ını ve küfrünü bilmediğimiz kişiler hakkında tevakkuf etmek (*vukûf*). Bu üç tavır dindendir ve bunları bilmeyen kâfirdir (Fezârî, 2014, s. 3, 4, 45). Fezârî velâyeti, "bağışlanmayı dilemek" ve "şefkat göstermek", berâeti ise "hakaret etmek" ve "lanet etmek" şeklinde tanımlar. Ayrıca o, Allah'ın da insanlar için velâyeti ve berâeti olduğunu ifade eder. Allah'ın velâyeti imanları ve amelleri karşılığında inananlara ödül vermesi, berâeti ise küfürleri karşılığında onlara azap etmesidir (Fezârî, s. 2, 10, 42) Müslümanın velâyet ve berâeti iki kısımdır. Velâyet ve berâet tek tek kişiler için (*velâyet-i eşhâs*) uygulanabileceği gibi genel bir şekilde bir topluluk için de (*velâyet-i cümle*) uygulanabilir. Örneğin, Müslümanların tamamının bağışlanmasını dilemek ve onlara merhamet etmek genel velâyettir. Benzer şekilde hangi durumda olursa olsunlar kafirlerden beri olmak da genel berâet kabul edilir (Fezârî, s. 44- 45; Ayrıca bkz. Amr b. Cumey', s. 100-104; Hizmetli, 1987, s. 185-194). Fezârî velâyet ile berâetin gerekçelerini de izah eder. Velâyetin sebebi Müslümanların, dinlerine tam bağlı olmaları ve Allah'a verdikleri sözleri tutmalarındır. Berâetin sebebi ise Allah'a itaat etmekte ihtimamlı davranmamaları ve amellerini eksik yapmalarındır (Fezârî, 2014, s. 44).

Fezârî'ye göre Müslümana velâyet etmek iman etmeye bağlı olsa da imanın genel ilkelerini kabul etmek velâyet için yeterli değildir. O şöyle demektedir: "İnsanlar imanın genel ilkelerini kabul ettiklerini izhar etseler, sonra izhar ettikleri şeyin hakikatının beklendiği şekilde özlerine nüfuz etmediği ve onların gafil oldukları görülse, bu durumda yalnızca imanın genel ilkelerini (*cümle*) kabul etmeleri nedeniyle onlarla velâyet edilmez." Ayrıca dinin farzlarını bilmeyen ile de velâyet edilmez (Fezârî, 2014, s. 33-34).

Allah'ın indirdiklerine karşı çıkan ehl-i kiblede de berâet etmek gerekir. Hatta onlardan beri olmak İslam'ın esaslarından (Fezârî, 2014, s. 29, 33, 45). Ancak berâetin şartı, beri olunan kişinin, Allah'ın indirdiğini bozan bir kimse olduğunun bilinmesidir. Fezârî bu durumu şöyle açıklar: Biri Allah'ın indirdiğini inkar eden iki kişi karşılaşırsa; bu durumda diğeri onun Allah'ın indirdiğini inkâr ettiğini biliyorsa ondan berâet etmesi gerekir. Ancak onun

inkarcı olduğunu bilmiyorsa berâet gerekli değildir (Fezârî, s. 34). Hâsılı, tam Müslümanlığı bilinen kimseye velâyet, Müslümanlığına günah karıştırdığı bilinen kişilerden de berâet dinin esaslarındandır. Fezârî velâyet ve berâetin farz olduğunu ve bunun Kur'an-ı Kerim'e dayandığını ifade eder. Bu bağlamda o, velâyetle ilgili "Mü'min erkekler ve mü'min kadınlar birbirlerinin dostlarıdır. İyiliği emreder, kötülükten alıkoyarlar" (Kur'an-ı Kerim 8:72) ayetini, berâetle ilgili olarak da "Ey iman edenler! Kendilerine Allah'ın gazap ettiği, kabirlerdeki kâfirlerin ümit kestikleri gibi tamamen ahiretten ümitlerini kesmiş bir toplumu dost edinmeyin" (Kur'an-ı Kerim 60:13) ayetini delil olarak kullanır.

Velâyet ve berâetin dışındaki üçüncü bir tavır vukûftur. Vukûf "imanî durumu bilinmeyen kişi hakkında velâyet ve berâet hükmü vermemektir." (Fezârî, 2014, s. 7). Vukûf da diğer iki tavır gibi farzdır, dindendir ve hakkında icmâ vardır; vukûfu terk eden, imanına günah karıştırmıştır ve kafirdir. Vukûf da Kur'an-ı Kerim'e dayanır. Nitekim ayette "O'nu bırakıp taptıkları şeyler şefaate edemezler. Ancak bilerek hakka şahitlik edenler şefaate edebilirler" (Kur'an-ı Kerim 43: 86) buyurulmaktadır. Ayet, hakîkate ancak bilgi sahibi olduğunda tanıklık edilebileceğini ifade eder ki bu, iman ya da küfrüne dair bilgi sahibi olunmayan kişi hakkında kesin bir hüküm verilemeyeceğine yani vukûfa delâlet etmektedir. Fezârî vukûfun gerekçesini "tehlikelerden korunma" olarak açıklar. Bir kimseye velâyet edemediğim zaman ne yapmalıyım şeklindeki soruya, "İmanî hakîkatini bilmediğin kişiye, sana zulmetmesinden sakınmak amacıyla velâyet etmemelisin" diyerek cevap verir (Fezârî, s. 4, 9-10). Bu bağlamda o, biri bozgun ülkesi (*dâru'l-fitne*) diğeri de inancın ülkesi (*dâru't-tevhîd*) dediği iki ülkenin olduğunu, ilkinde Müslümanların açık bir şekilde (*zuhûr*) dinlerini yaşadıklarını, ikincisinde ise gizlilik içinde (*kitmân*) yaşadıklarını, ikinci durumda dinî vaziyeti bilinmeyen kişiler hakkında tevakkuf etmenin gerekli olduğunu ifade etmektedir (Mesâlikü'd-din (dinin yöntemleri) kavramı için bkz. (Ali Yahya Muammer, 2008, 1/76-78; Kılavuz, 2016, s. 88-91). Zira böyle bir durumda bazı kimselerin gerçek Müslüman oldukları halde Müslümanlıklarını gizlemeleri yani *takiyye* yapmaları mümkündür. Nitekim Allah Kur'an-ı Kerim'de "Mü'minler, mü'minleri bırakıp inkârcıları dost edinmesin. Kim böyle yaparsa Allah ile bir ilişkisi kalmaz. Ancak onlardan (gelebilecek tehlikeden) korunmanız başkadır. Allah, asıl sizi kendisine karşı dikkatli olmanız hakkında uyarılmaktadır" (Kur'an-ı Kerim 3:28) buyurarak *takiyye* yapmaya müsaade etmektedir (Fezârî, 2014a, s. 3-4; 2014b, s. 1-2). Fezârî bu konudaki yaklaşımını şöyle hulasa eder:

"Müslümanlar aşikâr bir şekilde (*zuhûr*) yaşadıkları ve yöneticilerinin velâyetine bağlanıp razı olduklarında bütün insanlara velâyet ederek dinini yaşa; ancak küfrüne şahit

olduğun kimseden beri ol. O, tövbeye ve yöneticiye itaat etmeye davet edilir; kabul ederse Müslümanların hak ve sorumlulukları onlar için de geçerlidir, kabul etmez ve inat ederse boynu vurulur. Eğer hapsedilirse öldürülmekten muaf olur. [...] Müslümanlar gizlilik (*kitmân*) halindeyseler bütün insanlar hakkında tevakkuf ederek dinini yaşa. Ancak küfrünü ya da Müslümanlığını bildiğın kişilerden beri ol ya da onlara velâyet et. Aksi takdirde dinini bozmuş ve kendine zarar vermiş olursun." (Fezârî, 2014, s. 3-4).

Fezârî'nin vukûf konusunda diğır İbâzî gruplardan daha hassas olduğı dikkat çekmektedir ve o bu konuda bir tartışmaya yer verir. Velâyeti sabit olan kimseden, daha sonra bir günah sadır olduğunda, onun hakkında vukûfun geçerli olup olmadığı ile ilgili bir sorunun cevabında, o kimseye velâyet edileceğini savunan İbâzîleri eleştirir. O, İbâzîlerin, şahit olursa da olunmasa da ilke olarak, büyük günah işleyen kişinin kafir olduğun konusunda ittifak ettiklerini hatırlatır ve şöyle bir sorgulama yapar: "Şu halde küfrüne şahit olduklarınıza velâyet edilebileceğine nasıl hükmediyorsunuz?" Ona göre bu meselede en temel delil korkulardan emin olmaktır. Nitekim İbâzîler arasında konuya ilişkin icmâ, velâyetin yalnızca, imanlarına günah karıştırmayan ve hakkında şüphe olmayan kişiler için geçerli olduğuna ilişkindir. Dolayısıyla korkmamak, emin olunan durumlar içindir. Ancak tehlike devam ettiği müddetçe korku ve tevakkuf hali (*vukûf*) sürdürülmelidir. Bu ilkeye bağılı olarak Fezârî, durumu hakkında kesin bilgiye sahip olunmayan kişi hakkında vukûf hükmünün geçerli olduğunu savunmaktadır (Fezârî, 2014, s. 5, 7, 34, 36).

İlâhî Sıfatlar

Fezârî, Allah'ın, sıfatlar ile bilindiğini söyler. Allah'ın bilinebilmesinin imkânına ilişkin soruya verdiği cevapta, "ilim adamları" dediğı kimselerden şu sözleri alıntılar: "Biz Allah'ı, kitabında kendisini tanıttığı şekilde biliriz." "Biz sıfatları tanırız, sıfatlar ile de Allah'ı tanırız." Bu ifadeler Allah'ın, kendi sıfatlarını bildirmesi ile tanınacağını ve O'nun zâtının değil yalnızca sıfatlarının bilinebileceğini göstermektedir. Nitekim Fezârî, insanın vehmine ve bilgi haznesine gelen her algının, Allah'ın yarattığı bir şey olduğunu, insanın duyuları ile O'nu idrâk edemeyeceğini ifade etmektedir. Ona göre duyular yalnızca Allah'tan gelen haberleri idrâk edebilirler (Fezârî, 2014, s. 26-27). Şu halde Allah yalnızca kendisinin bize haber verdiği sıfatlarla bilinir. Fezârî üç tür sıfat olduğunu söyler: Birincisi, Âlim, Kadîr, Mürîd gibi Allah'ın zâtına ait (*zâtî*) sıfatlardır. İkincisi Hâlık (Yaratıcı), Râzık (Rızık veren), Muhyî (Dirilten) ve Mümît (Öldüren) gibi, Allah'ın fiilleri ile ilgili olan (*fiilî*) sıfatlardır. Üçüncüsü ise yalnızca Allah'ı tazim etmek için kullanılan isim ve sıfatlardır. Bu türden olan Allah, Rahmân, Celîl, Şerîf ve

Azîm gibi sıfatlar yalnızca Allah'ı yüceltmek için kullanılırlar (Fezârî, s. 14, 22, 27; Krş. Osman el-Esamm, 1984, s. 286).

İbâzî literatürde, Fezârî'de olduğu gibi Allah'ın sıfatlarıyla ilgili birbirinden farklı üçlü tasnifler yapılmış olsa da genel olarak zâtî ve fiilî sıfatlar ayrımı üzerinde durulmuştur (Bkz. Kalhâtî, 1980, 1/77). Fezârî de *Kitabü't-tevhîd*'inde daha çok zâtî ve fiilî sıfatları merkeze alır. O, her iki sıfat kategorisini aralarındaki farklılıklara dikkat çekerek izah eder. Bu bağlamda o şu altı farkı zikretmektedir: Birincisi: Zâtî sıfatlar, ilişkili oldukları şeyler var olmadan önce de Allah'a nispet edilebilirler. Örneğin, bir şey henüz var olmadan önce Allah'ın o şeyin olacağını bildiği ya da onu öldürmeyi dilediği veya onu öldürmeye gücünün yettiği söylenebilir. Fiilî sıfatlarda ise durum böyle değildir. Örneğin bir kimse var olmadan önce Allah'ın onu yarattığı ya da ona rızık vermediği söylenemez. İkincisi: Başka bir anlamın/özelliğin ilâhî zâta nispetini gerektirmeyen sıfatlar zâtî, başka bir anlamın nispetini gerektiren sıfatlar fiilîdir. Örneğin Hâlık sıfatı Allah'ın halk (yaratma) özelliğine, Râzık sıfatı rızık verme özelliğine sahip olduğunu ifade eder. İleride de görüleceği üzere zâtî sıfatlar hakkında bu durum söz konusu değildir. Üçüncüsü: Fiilî sıfatlar bazı şeyler için geçerli iken bazı şeyler için geçerli olmayabilir. Örneğin, Allah bazılarını rızık verdi bazılarını vermedi, bazı şeyleri yarattı bazılarını yaratmadı denilebilir. Ancak zâtî sıfatların şeyler üzerindeki etkileri değişkenlik göstermez. Âlim, Kadîr ve Mürîd gibi zâtî sıfatlar bütün mevcûdâtı kapsar; örneğin, Allah bazı şeyleri bilir, bazılarını bilmez denilemez. Dördüncüsü: Zâtî Allah için söylenebilir sıfatlar fiilî, söylenemeyenler ise zâtî sıfatlardır. Örneğin, Allah yarattı ya da yaratmadı denilebilirken, Allah bilmedi ya da gücü yetmedi denilemez. Beşincisi: Fiilî sıfatlar ile Allah'a dua edilebilirken, zâtî sıfatlarla dua edilemez. Örneğin Allah'ım rızık ver, denilir; Allah'ım bil denilemez. Altıncısı: Zâtî sıfatlar kudret sıfatının konusu olamazken fiilî sıfatların hemen tamamı kudret sıfatının konusudur. Fezârî, zâtî ve fiilî sıfatlar arasında zikredilen bu farklara rağmen, bazı sıfatların her iki sıfat kategorisinde de değerlendirilebileceğini söylemektedir. Örneğin Hakîm ve Halîm sıfatları böyledir. Hakîm, bütün şeyleri bilen anlamı ile zâtî sıfatlardan iken, her şeyi en sağlam bir şekilde var eden anlamı ile fiilî sıfatlardandır. Benzer şekilde Latîf, bilen anlamı ile zâtî sıfatlardan, rahmet eden anlamı ile fiilî sıfatlardan kabul edilir (Fezârî, 2014, s. 15-17).

Fezârî, İbâzîlerin ilâhî sıfatlara yaklaşımlarına bağlı kalarak zâtî sıfatları selbî (olumsuzlayıcı) sıfatlar olarak değerlendirmektedir. Ona göre zâtî sıfatlar menfî anlamlar ifade ederler (Bkz. Sâlimî, 1989, 1/341); bu sıfatlar ne Allah'tan farklıdır ne de O'nun aynısıdır. Örneğin, Kadîm sıfatı, Allah'ın sonradan var olmadığı anlamına gelir; Allah'ın zâtında, Allah'ın zâtının aynısı ya da ondan farklı (*ğayr*) yahut O'nun bir parçası olan bir "kıdem"

anlamının bulunduğunu ifade etmez. Âlim sıfatı, Allah'ın câhil olmadığını, Mürîd, zorunlu olmadığını, Basîr, kör olmadığını ifade eder. Bu sıfatlar Allah'ın zâtında –zâtından ayrı olarak- ilim, irâde ve görmek gibi olumlu anlamların/özelliklerin/sıfatların var olduğu anlamında kullanılmazlar (Fezârî, 2014, s. 17, 21, 23, 25-26). Neticede zâtî sıfatları Allah'tan farklı ve O'na eklenen manalar olarak ya da O'nun aynısı şeklinde değerlendirmek doğru değildir.

Zâtî sıfatların Allah'a eklenen (*hâll*) ve O'ndan farklı olmamalarının nedeni, zât-sıfat farklılığının ilâhî varlıkta bölünme (*teb'îz*) sorununa yol açmasıdır. Şöyle ki, örneğin Âlim ve Basîr gibi zâtî sıfatlar, Allah'a ilim ve görmek gibi olumlu anlamların/sıfatların eklediğini ifade ediyor olsalar bu durumda ilâhî varlık zemininde bir bölünme gerçekleşir ki, Allah için böyle bir şey imkânsızdır. Ancak Fezârî bu durumun insanlar için mümkün olduğunu söylemektedir. Örneğin, gören, işiten, oturan, kalkan gibi sıfatlar, görmek, işitmek, oturmak ve kalkmak gibi özelliklerin insanlarda onlara eklenmiş şekilde sabit olduklarını ifade eder; bu sıfatlar bu durumda insanların zâtlarından ayrı ve birbirinden farklı özelliklerine işaret etmektedir; insanlar hakkında böyle bir bölünme imkânsız değildir. Şu halde Allah hakkında bölünme imkânsız olduğu için zâtî sıfatlar, zâttan ayrı ve zâta eklenen anlamların/sıfatların Allah'a nispet edildiklerini ifade etmezler (Fezârî, 2014, s. 17, 18). Dolayısıyla Allah'ın, zâtından ayrı ve zâta eklenen sıfatları yoktur. Bununla birlikte Fezârî bahsedilen sorununun fiilî sıfatlar hakkında söz konusu edilemeyeceğini söyler. Örneğin, Hâlık sıfatı Allah'ın yaratma (*halk*) anlamına/sıfatına sahip olduğunu ifade eder. Fezârî, bunun nedenini açıkça belirtmemektedir. Muhtemelen bu bağlamda o Eş'arîlerde olduğu gibi fiilî sıfatları kudret sıfatının etkileri ve sonuçları anlamında izâfî/itibârî nispetler olarak değerlendirmektedir. Nitekim o, zâtî ve fiilî sıfatlar arasındaki farkları zikrederken fiilî sıfatların, kudret sıfatının konusu olduklarına dikkat çekmiştir.

Fezârî, zâtî sıfatların Allah'ın aynısı olamamalarının nedenini ise iki soruna dikkat çekerek açıklamaktadır. Birincisi, sıfatların aynılığı sorunudur. Şöyle ki, "Allah'ın ilmi, O'nun kendisidir" ya da "Allah'ın kudreti O'nun kendisidir" denilirse bu durumda ilim, kudretin aynısı olur. Fezârî bunun doğru olmadığına işaret eder. İkincisi ise, sıfatları zâtın aynısı kabul etmenin, çelişkiye yol açacağı sorunudur. Burada çelişki, bir olanın, birçok olmasıdır. Şöyle ki, Allah birdir. Birbirinden farklı olan sıfatlar Allah'ın aynısı kabul edilirse, O, birçok sıfatın toplamı olur. Bu durumda bir olan birçok şey haline gelir (Fezârî, 2014, s. 18, 19-20; Farklı değerlendirmeler için bkz. Mus'abî, 1986, 1/222; Sâlimî, 1989, 1/349). Nihayetinde Fezârî'ye göre zâtî sıfatlar aracılığı ile Allah'a kendi zâtından ayrı anlamlar/sıfatlar eklenemez ve nispet edilemez ve bu sıfatlar Allah'ın zâtının aynısı kabul

edilemez. Bu yaklaşımda belirleyici etken, Allah'ı çokluk ve bölünme gibi cismânî özelliklerden tenzîh etme çabasıdır.

Tenzîh

Allah'ın sıfatlarında tenzîh düşüncesi Fezârî'nin sıfatlar yaklaşımında önemli bir yere sahiptir. Fezârî, *Kitabü't-tevhîd* adlı eserinde yer vermediği ancak İbâzî mezhebinde bilinen bir meseleye işaret edilerek sorulan ihtimaller içeren sorunun cevabında tenzîh fikrinin Kur'an-ı Kerim'e dayandığını söyler. Soru şudur: Sizin mezhebinizde yer alan, anlamların/sıfatların Allah'a eklenmediği, cismânî özelliklerin O'na nispetinin ve ru'yetullâhın reddi gibi, sıfatlara ilişkin teviller/yorumlar size mi aittir yoksa Allah mı kendi zâtını böyle vasıflandırmaktadır. Fezârî soruya, ikinci ihtimali olumlayarak cevap verir ve şu ayetleri delil olarak zikreder: *"O'nun benzeri hiçbir şey yoktur. O, hakkıyla işitendir, Hakkıyla görendir."* (Kur'an-ı Kerim 42:11), *"Gözler O'nu idrak edemez ama O, gözleri idrak eder."* (Kur'an-ı Kerim 6:103), *"O'nun adını [benzer ve dengini] taşıyan bir başkasını biliyor musun?"* (Kur'an-ı Kerim 19:65).

Bu ayetleri temel alarak o, tenzîh anlayışını iki önerme üzerine inşa eder. Birincisi: Allah kendisinin hiçbir benzerinin olmadığını ifade ettiğine göre tevhide inanan herkesin, yaratılanların bütün sıfatlarını ve eksikliklerini Allah'tan olumsuzlamaları zorunludur. İkincisi: Allah'ın sıfatları ile insanların sıfatlarının lafızları aynı olsa da anlamları/hakikatleri farklıdır (Krş. Melşûtî, 2005, s. 82). Örneğin, "âlim" sıfatı Allah için ve insanlar için kullanılabilir. Ancak bu sıfat Allah için kullanıldığında "cahil olmayan" anlamını ifade ederken, insanlar için kullanıldığında cehalet halinden sonra elde edilen ilim sıfatının insanda var olduğunu ifade eder. Allah'ın Basîr ve Semî sıfatları âlim sıfatı ile aynı anlamda kullanılır; bu sıfatlar insanlarda bilmek anlamından farklı anlamlarda kullanılırlar. Buradan hareketle Fezârî bazı haberî ifadeleri de tenzîh anlayışı çerçevesinde tevîl etmektedir. Bu bağlamda o, şu sıfatların teviline yer verir: Tek olmak, insanlar için uzunluk, genişlik gibi özellikleri olan parçalanabilir bir şeyin birliği şeklinde birlik anlamı ifade ederken, Allah için böyle bir anlam içermemektedir. Canlı sıfatı, insanlar için canlılık özelliğine sahip olmayı ifade ederken, Allah'ın ölümlü olmadığını ifade etmektedir. Şey nitelemesi, insanlar için uzunluk ve genişlik özellikleri ile tasavvur edilirken Allah hakkında yalnızca yok olmamak anlamında kullanılır. Benzer şekilde Fezârî *"Nerede olsanız, O sizinle beraberdir."* (Kur'an-ı Kerim 57:4), *"Biz, ona şah damarından daha yakınız."* (Kur'an-ı Kerim 50:16); *"O, gökte de ilâh olandır, yerde de ilâh olandır."* (Kur'an-ı Kerim 43:84) gibi ayetlerde Allah'a nispet edilen beraberlik, yakınlık ve Allah'ın bir mekanda olması gibi ifadeleri de tevîl eder. Bu ifadelerin tamamını o, Allah'ın her şeyi bilmesi, müşâhede etmesi ve hiçbir şeyin O'ndan gizli olmaması anlamında yorumlar. Bu ifadelerin hiçbirisi

nitelik (*keyf*) ve fiziki bir bitişiklik anlamı içermez. İlaveten Fezârî Allah hakkında cisimlere has olan mekân ve zaman sorularının sorulamayacağını söyler. Allah nerededir? Hangi zamandadır? gibi sorular yalnızca yaratılmış varlıklar için sorulabilir. Neticede Allah'a nispet edilen isimler ile insanlara nispet edilen isimlerin lafızları aynı olsa da bunların anlamları birbirinden farklıdır (Fezârî, 2014, s. 19, 22-25).

Bu tenzihçi yaklaşım ile örtüşecek şekilde Fezârî Allah'ın sıfatlarının Allah'ı anlatan göstergeler (*delâlet*) ve ifade biçimleri (*terceme*) olduklarını iddia eder. Buna göre sıfatlar insanların Allah'ı anlamak ve anlatmak için kullandıkları nitelemelerdir. "Zira sıfatlar, niteleyen kimselere aittir. Allah'ı niteleyen bir niteleyici yoksa herhangi bir sıfat da mevcut değildir." Dolayısıyla ona göre isimler yaratılmış şeylerdir. Bununla beraber Fezârî Allah'ın ezelde, niteleyicileri yaratmadan önce de kendisine nispet edilen sıfatların hakikati üzere bulunduğunu belirtir. Allah insanları yarattıktan sonra onlar için harfleri yaratmış ve harflerin uyumlu birleşmesiyle sıfatlar meydana gelmiştir. "Eğer Allah insanlara bu sıfat ve isimleri göstermeseydi onlar Allah'a nasıl yöneceklerini ve kulluk edeceklerini bilemezlerdi." Bu yaklaşıma göre Fezârî Allah'ın zâtından ayrı gerçeklikler olarak sıfatların varlıklarını reddetmekte ve sıfatları ilâhî zâtın hakikatini gösteren semboller/göstergeler olarak değerlendirmektedir. "Allah vardı ancak herhangi bir ismi yok muydu?" şeklindeki soruya şöyle cevap verir: Kastedilen, Allah'ın var olup O'na delâlet eden harf ve isimlerin yokluğu ise sorunun cevabı olumludur. Eğer kastedilen, isimlerin dışındaki hakikat ise sorunun cevabı olumsuzdur (Fezârî, 2014, s. 20). Bu yaklaşım üzerinden Fezârî Allah'ın sıfatları ile insanların sıfatları arasında bir ayrıma dikkat çeker. Şöyle ki, Allah'a nispet edilen isimlerin gösterdiği bir ilâhî hakikat vardır ve sıfatlar/isimlendirmeler bu hakikate göre meydana gelirler. Sıfatların hakikatlerinden Allah'ın fiilleri sâdır olur. Ancak insanların sıfatlarında durum böyle değildir; onlar, kendilerinde olmayan bir nitelik sonradan var olduktan sonra bu niteliklerle sıfatlanırlar. Örneğin, insana, hareket ettiğinde "hareket eden" denilir. Durduğunda ise "duran" denilir; bu sıfatlar fiillerden sonra üretilirler. Şöyle denilebilir: İnsanın isimleri fiillerinden sonradır; Allah'ın fiilleri isimlerinden, daha doğru bir ifade ile isimlerinin hakikatlerinden sonradır. Örneğin O, bir şey yaratmasa da Kâdir diye nitelenir. Allah'ın isimlerinin hakikatlerini ifade eden harfler ve terkipler ise birer göstergeden ibarettir (Fezârî, 2014, s. 27; Krş. Melşûfî, 2005, s. 132). Görünüşe göre Fezârî Ehl-i Sünnet kelâm geleneğinde kabul edilen ilâhî hakikati ifade eden isimlerin gerçekliğini reddederken, bu isimlerin hakikatlerinin ezeli olarak Allah için geçerli olduğunu savunmaktadır. Ancak görebildiğimiz kadarıyla bu hakikatlerin Allah'ın zâtı ile ilişkisine dair belirgin bir açıklama sunmamaktadır. Netice olarak, Fezârî'ye göre Allah, zâtî ve fiilî sıfatlarının/isimlerinin hakikatlerine ezelde sahiptir. Bu hakikatleri ifade eden selbî anlamlı zâtî sıfatlar ile izâfî anlamlı fiilî sıfatlar

insanların isimlendirmelerinden ibarettir; insanların sıfatlarından farklı olarak, ilâhî zâttan ayrı anlamlara/özelliklere/sıfatlara sahip değillerdir.

Sonuç

Fezârî'nin *Kitabü't-tevhîd* adlı eseri İbâzîliğin ilk metinlerinden olması ve İslam düşüncesinin ilk yazılı kaynakları arasında yer alması nedeniyle haddizatında bir öneme sahiptir. Eserin önem taşıyan bir diğer yönü ise İbâzî düşüncenin bir çok temel ilkesini açık ve temellendirilmiş bir yöntemle ortaya koymuş olmasıdır. Eserde Fezârî bilgi, iman, ilâhî sıfatlar ve isimler, büyük küçük günahlar, İbâzî olmayan ötekine yani ehl-i kible'ye nasıl davranılacağıнын esaslarını belirleyen velâyet, berâet ve vukûf kavramları gibi pek çok meseleye ilişkin kanaatlerini serdetmektedir. Bazı İbâzî müelliflerce Fezârî İbâzîliğin dışında bağımsız bir düşünür olarak değerlendirilse de hemen bütün mezhepler tarihi yazarları onu İbâzîliğe nispet etmektedirler. İlahî sıfatların yaratılmış oldukları, imânî durumu belli olmayan kişilerden berî olunması gerektiği gibi görüşleriyle ana akım İbâzîlik'ten ayrışsa da ehl-i kible'nin gerçek İslam olan İbâzîliğe karşı direnç göstermesi halinde mallarına ve silahlarına el konulması gerektiği noktasında onlarla aynı fikre sahip olması, Fezârî'nin, İbâzî dışı kaynaklar tarafından İbâzî olarak kabul edilmesine sebebiyet vermiş olabilir. İbâzîlik içindeki konumundan bağımsız olarak değerlendirildiğinde Fezârî'nin ilk dönem İslam düşüncesi özelinde üretken, kalemi güçlü, taraftarları üzerinde etkin ve iyi tanınan bir ilim adamı olduğunu ve eseri *Kitabü't-tevhîd*'in, İbâzîliğin temel meselelerini açık ve seçik bir üslup ile inceleyen ve tartışan başarılı bir çalışma olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça / Reference

Ağırakça, A. (1988). Abdülvehhâb b. Abdurrahman. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.

Akkuş, S. ve Doğruyol F. (2019). "Bir İbâzî Âlim Ebû Ya'kûb el-Vercelânî'nin ed-Delîl ve'l-Burhân'ı Bağlamında İbâziyye'nin Temel Görüşleri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/39, 117-147.

Ali Yahya Muammer. (1985). *Ezâ' ale'l-İbâziyye*. yy.

Ali Yahya Muammer. *el-İbâziyye fî mevkebi't-tarih*. Ummân: Mektebetü'z-zâmirî li'n-neşr ve't-tevzî', 2008.

Amr b. Cume'y'. (2016). *Mukaddimetü't-tevhîd*. Londra: Dârü'l-hikme.

Amr Halîfe, N. (2001). *Dirâsât 'ani'l-İbâziyye*. Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî.

Aytepe, M. (2019). Negatif Bir Dini Eleştiri Olarak 'Tekfir' Problemi ve Teolojik Bir Çözüm Olarak 'Ehl-i Kible' Kavramı. Aytepe M. ve Karasu T.

- (ed.) *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı: Milletlerarası İlmî Toplantı*. I/611-624. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Câhız E. O. (2002). *el-Beyân ve't-tebyîn*. Beyrut: Dâru ve mektebetü'l-hilâl.
- Ebu Sa'd el-Âbî. (2004). *Nesrû'düdrer fi'l-muhâzarât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye.
- Ettafeyyîş, M. (2001). *Şerhu Akîdeti't-tevhîd*. Cezair: Cem'iyetü't-Türâs.
- Fezârî, A. (2014). *Kitabü'l-fütyâ*. Salimi A. Ve Madelung W. (ed.). *Early Ibâdî Theology*. Leiden: Brill.
- Fezârî, Abdullah b. Yezîd. (2014). *Kitabü't-Tevhîd fî ma'rifetillâh*. Salimi A. Ve Madelung W. (ed.). *Early Ibâdî Theology*. Leiden: Brill.
- Fıġlalı, E. R. (1983) *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Fıġlalı, E. R. (1999). *İbâziyye. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.
- Halîlî, A. (2017). *Şerhu Gâyeti'l-murâd*. Ummân: el-Kelimetü't-Tayyibe.
- Heyet. (2011). *Mu'cemu Mustalahâtî'l-İbâziyye*. Ummân: Vüzâratü'l-evkâf ve's-suûnü'd-dîniyye.
- Hizmetli, S. (1987) "İbâdilikte Azzabe". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1, 285-301.
- Hizmetli, S. (1987). *İbâdîlik'de Velâyet ve Berâet İnancı*. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1, 181-204.
- İbn Hazm. (1980). *el-Fisal fi'l-mileli ve'l-ehvâi ve'n-nihal*. Kahire: Mektebetü'l-hâncî.
- İbn Hazm. (1989). *er-Risâletü'l-Bâhira*. Dimeşk: Matbûatu mecma'î'l-luġatî'l-'arabiyye,.
- İbnü'n-Nedîm. (1997). *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife.
- Kalhâtî, E. M. (1980). *el-Keşfü ve'l-beyân*. Ummân: Vüzâratü't-Türâs el-Kavmî ve's-Sekâfe.
- Kılavuz, U. (2016), *Kuzey Afrika İbâzî Akidesi: Cenâvünî Örneği*. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24(2), 71-123.
- Küdemî, E. M. (1985). *el-İstikâme*. Ummân: Vüzâratü't-Türâs el-Kavmî ve's-Sekâfe.
- Madelung, W. (2004). "Abdullah b. Yezîd el-Fezârî". *et-Tesâmuh*. 5, 212-217.
- Madelung, W. Ve Salimi A. (2014). *Early Ibâdî Theology: Six Kalâm Texts by Abd Allâh b. Yazîd al-Fazârî*. Leiden: Brill.

- Melşûtî, T. (2005). *Usûlü'l-‘aşere ‘inde'l-İbâziyye*. Ummân: Mektebetü'l-Cil el-Vâ'id.
- Muhammed Kâbil. (2015). *el-İbâziyye ve ârâühüm el-keîâmiyye*. İskenderiye: Dârü'l-Vefâ.
- Mus'abî, A. (1986). *Me'âlimü'd-dîn*. Ummân: Vüzâratü't-Türâs el-Kavmî ve's-Sekâfe.
- Osman, E. (1984). *Kitabü'n-nûr*. Ummân: Vüzâratü't-Türâs el-Kavmî ve's-Sekâfe.
- Önemli, K. (2015). *Erken Dönem İbâzî Kaynaklarında İbâziyye'nin Dini ve Siyasi Görüşleri*. (Doktora Tezi). Dicle Üniversitesi.
- Sâlimî, A. (1989). *Meşâriku envâri'l-'ukûl*. ed. Abdurrahman Umeyra. Ummân: yy.
- Şemmâhî, E. A. (1987). *Kitabü's-siyer*. Ummân: Vüzâratü't-Türâs el-Kavmî ve's-Sekâfe.
- Vârcelânî, E. A. (1997). *ed-Delîl ve'l-burhân*. Ummân: Vüzâratü't-Türâs el-Kavmî ve's-Sekâfe.

